

Research Paper

“पुणे शहरातील महिला नागरी सहकारी बँक विस्ताराचे आर्थिक विकासातील योगदान”

प्रा.डॉ. विकास ज. पवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सी.के. गोमल महाविद्यालय
दापोडी पुणे 12

प्रस्तावना

कोणत्याही व्यवसायाचा विकास हा प्रामुख्याने त्या व्यवसायासाठी उपलब्ध असणारा विजयपुरवठा कसा आहे यावर अवलंबून आहे. या दृष्टीने पुणे शहरात महिला नागरी सहकारी बँकांचा विस्तार यास महत्त्व प्राप्त होते. एका बाजूला महिलांना आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात दुय्यम स्थान असताना महिलांनी पुढे येऊन बँक स्थापन करणे आणि त्याद्वारे पुणे शहराच्या आर्थिक सामाजिक राजकीय भौगोलिक विकास फार झपाट्याने होत आहे. यात महिलांचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे. पुण्यातील महिला सर्व स्तरावर नोकरी व व्यवसाय ठरताना आढळतात. हे पुणे शहराच्या परिवर्तनाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

समाजातील लहान मोठ्या प्रमाणावरील ठेवी गोळा करून देशातील उद्योग आणि व्यापाराची चक्रे अखंडितपणे कार्यरत ठेवण्याचे कार्य बँकांकडून केले जाते. कोणत्याही विभागाच्या विकासात बँकांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा असतो. नैसर्गिक साधनसामुग्री श्रम व उपक्रमशीलता यांना उत्पादक कार्यसाठी एकत्रित आणण्याचे कार्य बँकिंग व्यवस्था करत असते. देशातील वचत करणारे व वचतीचा उत्पादक कार्यसाठी उपयोग करणारे यांच्यामधील दुवा साधण्याचे कार्य बँक करतात. बँका कर्ज व्यवहाराबरोबरच इतर अनेक उपयुक्त सेवा उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे आधुनिक विकासाचा चालना मिळते.

भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात सन 1904 सालच्या सहकारी कायद्याने झाले आहे. या कायद्याद्वारे सहकारी संस्थांच्या स्थापनेचे काम सोपे व सुटसुटीत करण्यात आले. महाराष्ट्रात पहिली नागरी सहकारी बँक 1906 मध्ये स्थापन झाली. पुणे जिल्हा शैक्षणिक व औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत जिल्हा असून या जिल्ह्यात व्यापारी बँक सहकारी बँक व नागरी सहकारी बँक यांचे फार मोठे जाळे पसरले आहे. या विविध प्रकारच्या बँकांच्या विस्तारामुळे पुण्याचा सामाजिक व आर्थिक विकास होण्यास फार मोठी मदत झाली आहे. पुणे शहरात 1972 ला पहिली महिला नागरी सहकारी बँक म्हणून भगिनी निवेदिता सहकारी बँकेची स्थापना झाली. या बँकेच्या सध्या पुणे शहरात 9 शाखा कार्यरत आहेत. तर 1973 ला दुसरी महिला नागरी सहकारी बँक म्हणून जिजामाता महिला सहकारी बँकेची स्थापना झाले. या बँकेच्या सध्या पुणे शहरात 9 शाखा कार्यरत आहेत. पुणे शहरात या दोनच महिला नागरी सहकारी बँका कार्यरत असून त्यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात बँक सेवा पुरविल्या जात आहेत.

तक्ता क्रमांक - 1

महिला नागरी सहकारी बँक विस्तार

अ.नं.	वर्ष	सभासद	एकूण ठेवी (को.रु.)	एकूण कर्ज (को.रु.)
1.	1999-2000	23,532	10,979	27.80
2.	2000-2001	23,699	11,650	27.95
3.	2001-2002	25,839	12,138	25.68
4.	2002-2003	27,080	12,585	24.58
5.	2003-2004	27,080	13,153	25.91
6.	2004-2005	28,166	13,938	27.59

आधार भगिनी निवेदिता महिला सहकारी बँक व जिजामाता महिला सहकारी बँक वार्षिक अहवाल

वरील तत्यांमध्ये भगिनी निवेदिता महिला सहकारी बँक व जिजामाता महिला सहकारी बँक यांचा विस्तार दर्शविला आहे. दोन्ही बँकांच्या 2000 ते 2005 या काळात 9 शाखा कार्यरत आहेत. 2000 ते 2005 या काळात भगिनी निवेदिता महिला सहकारी बँकेचे सभासद 23.532 वरून 28.166 पर्यंत वाढले आहेत. ही सभासदांची वार्षिक सरासरी वाढ 19.94% इतकी आहे. तर याच कालवधीत एकूण ठेवीचे प्रमाण 27.80 को.रु. वरून 27.59 को.रु. झाले आहे. वास्तविक पाहता ठेवी वाढण्याऐवजी काही प्रमाणात कमी झाल्या आहेत. तर एकूण कर्ज वाटप याचकाळात 16.33 को.रु. वरून 17.64 को.रु. पर्यंत वाढले आहे. वार्षिक सरासरी कर्ज वाढ 21.60% इतकी झाली आहे.

2000 ते 2005 या काळात जिजामाता महिला सहकारी बँकेचे सभासद 10979 वरून 13938 इतके वाढले आहेत. ही सभासदांची वार्षिक सरासरी वाढ 25.39% इतकी झाली आहे. तर याच कालवधीत एकूण ठेवीचे प्रमाण 58.53 को.रु. वरून 118.0 को.रु. इतके झाले आहे. ठेवीत वार्षिक सरासरी वाढ 40.32% इतकी झाली आहे. एकूण कर्ज वाटप याच काळात 41.75 को.रु. वरून 79.63 को.रु. पर्यंत वाढले आहे. कर्जातील वार्षिक सरासरी वाढ 38.14% इतकी झाली आहे. या आकडेवारी वरून असे दिसते की भगिनी निवेदिता महिला सहकारी बँकापेक्षा जिजामाता महिला सहकारी बँकेचे सभासद 50% पेक्षा जास्त कमी असून देखील या बँकेकडे जमा होणाऱ्या ठेवी 47.30% जास्त आहेत तर कर्ज वाटप देखील 22.15% जास्त आहे. याचा अर्थ जिजामाता महिला सहकारी बँकेचा वार्षिक व्यवसाय चांगल्या प्रकारे विस्तारीत झाला आहे.

तक्ता क्रमांक - 2

नागरी सहकारी बँकेची महिला नागरी सहकारी बँकेची तक्ता

अ.नं.	वर्ष	नागरी सहकारी बँक ठेवी (को.रु.)	महिला नागरी सहकारी बँक कर्ज (को.रु.)	महिला नागरी सहकारी बँक ठेवी (को.रु.)	नागरी सहकारी बँक कर्ज (को.रु.)
1.	1999-2000	7,203	4,913	86.33	58.08
2.	2000-2001	9,355	6,159	98.92	61.12
3.	2001-2002	10,140	6,976	106.9	64.49
4.	2002-2003	11,840	7,180	113.86	73.76
5.	2003-2004	129,44	7,870	125.81	85.69
6.	2004-2005	14,192	8,841	145.59	97.27

आधार पुणे जिल्हा नागरी सहकारी बँक असोसिएशन लि. पुणे वार्षिक अहवाल वरील तक्त्यावरून असे दिसते की पुणे जिल्ह्यात 1999-2000 मध्ये एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवीचे प्रमाण 7203 को.रु. होते. तर महिला नागरी सहकारी बँकांचे ठेवीचे प्रमाण 86.33 को.रु. होते. या महिला नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण ठेवीतील हिस्सा फक्त 1.19% होते. तर 2004-05 मध्ये 14192 को.रु. नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवी होत्या तर महिला नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवी 145.59 को.रु. होत्या. त्यांचा नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण असणारा हिस्सा फक्त 1.02% इतका होता.

1999-2000 मध्ये एकूण नागरी सहकारी बँकांचे कर्जाचे प्रमाण 4913 कोटी रु. होते. तर महिला नागरी सहकारी बँकांचे कर्जाचे प्रमाण 58.08 कोटी रु. जेते. या नागरी महिला बँकांचा एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जातील हिस्सा 1.18% इतका होता. हेच प्रमाण 2004-05 मध्ये नागरी सहकारी बँकांचे कर्जाचे प्रमाण 8841 कोटी रूपये होते. तर नागरी महिला सहकारी बँकांचे कर्जाचे प्रमाण 9727 कोटी रूपये होते. तर नागरी महिला सहकारी बँकांचा कर्जाचे एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जातील हिस्सा फक्त 1.10% होता. यावरून असे दिसते की पुणे जिल्ह्यात नागरी सहकारी बँकांच्या तुलनेत महिला नागरी सहकारी बँकांचा सहभाग अतिशय कमी आहे.

पुणे शहरातील नागरी महिला सहकारी बँकांमध्ये भिगनी निवेदिता महिला सहकारी बँकेचा 200001 ते 200405 या काळात सरासरी थकवाकी दर 2.87 इतका होता. तर सेवक उत्पादकता दर 88.61 इतका आहे. याच काळात जिजाभाता महिला नागरी सहकारी बँकेचा सरासरी थकवाकी दर 5.06 इतका होता तर सेवक उत्पादकता दर 64.67 इतका आहे. या महिला नागरी सहकारी बँकांकडून परंपरागत सेवावरोबर नविन आधुनिक सेवा देखील पुरविल्या जात आहेत. यात प्रामुख्याने लॉकर्स फॅकिंग अट सेवा डिमेंट कार्ड सेवा अशा सेवा पुरविल्या जातात.

आर्थिक विकासातील योगदान :

नागरी महिला सहकारी बँकांच्या वार्षिक अहवालावरून व प्रत्यक्ष प्रमुख शाखामधून उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे या बँकांकडून केलेले कर्जपुरवठा सामान्यपणे उद्योग व व्यवसायासाठी 30.8% कर्ज पुरवठा केलेले दिसून येतो. तर घर बांधणीसाठी 25% घरदु दुरुस्तीसाठी 12.5% मूल्यवान वस्तू खरेदीसाठी 9.2% शैक्षणिक कर्ज 8.3% आणि इतर कर्ज 4.2% असा एकूण कर्ज पुरवठा केलेला आहे. या कर्ज सुविधेमुळे हंगामी कुंभारी व कायम स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध झाला आहे. तसेच स्वयंरोजगार देखील काही प्रमाणात निर्माण झाला आहे. या महिला नागरी सहकारी बँकेकडून शहरी भागात बँक सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे पुणे शहराच्या आर्थिक विकासात या बँकेचे देखील योगदान दिसून येत आहे.

प्रमुख निष्कर्ष :-

1. पुणे जिल्ह्यात 2004-05 मध्ये एकूण ठेवीत व्यापारी बँकांचा हिस्सा 55.06% होता तर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचा 7.43% होता नागरी सहकारी बँकेचा हिस्सा 37.5% इतका आहे. त्यात महिला नागरी सहकारी बँकेचा हिस्सा फक्त 1.19% इतका आहे.

2. पुणे जिल्ह्यात 2008-05 मध्ये एकूण कर्जावाटपात व्यापारी बँकांचा हिस्सा 51.3% होता. तर जिल्हा मध्यवर्ती बँकांचा हिस्सा 8.41% होता. नागरी सहकारी बँकांचा हिस्सा फक्त 40.56% इतका होता. त्यात महिला नागरी सहकारी बँकांचा हिस्सा फक्त 1.18% इतका आहे.

3. महिला नागरी सहकारी बँकांचा थकवाकी दर सरासरी 2.87 ते 5.06 एवढा आहे. याचा अर्थ या बँकांची कर्ज वसूली चांगल्या प्रकारची आहे.

4. नागरी महिला सहकारी बँकांकडून जो कर्जपुरवठा केला जातो. त्यात महिला कर्जादारांचे प्रमाण अल्प असून ते फक्त 12.3% आहे. कारण महिलांना कर्ज घेताना तारणाची अडचण आलेली दिसून येते.

5. या बँका कर्जवाटप करताना बँक तारणाची गुणवत्ता परतफेडीची पात्रता या घटकांना प्राधान्य देताना दिसतात. त्यामुळे गरजू व आर्थिक

परिस्थिती सामान्य असण्यांना कर्ज सुविधा फारशी उपलब्ध होत नाही असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. Basu.S.K, A Review of Current Banking Theory and Practice. Mcmillan and Co.Ltd, Bombay. 1997.
2. Bhole.L.M. Financial Institutions and Markets. Tata Mcgraw Hill Publishing House, New Delhi, Reprint-2004.
3. Desai Vasant, "Indian Banking - Nature and Problems" Himalaya Publishing House, New Delhi, Third Edition-1991.

4. Dr. Vasudevan, A. "Money and Banking" Academic Foundation, New Delhi - 2003.

5. जोशी डांगे "बँकिंग अँड फायनान्स" चतुर्थ आवृत्ती फडके प्रकाशन कोल्हापूर 2002.

6. डॉ.सिंहल रामप्रकाश "द्वितीय क्षेत्राचे सुधार" प्रथम आवृत्ती हिमालय पब्लिशिंग हाऊस मुंबई 2004

वार्षिक अहवाल :

1. Reserve Bank of India - Bulletin.
2. पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल.
3. पुणे जिल्हा नागरी सहकारी असोसिएशन लि. पुणे वार्षिक अहवाल.
4. नागरी महिला सहकारी बँक वार्षिक अहवाल.